

В.В.Павлюк*

ПОЛЬСЬКА АРИСТОКРАТІЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Автор доводить, що польська аристократія наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., маючи значний вплив у регіоні, намагалася відновити втрачену самостійність у вирішенні питань державного значення шляхом активної участі у суспільно-політичному, економічному, освітньому та релігійному житті Правобережної України.

Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) практично вся Правобережна Україна була інкорпорована Російською імперією. Ліквідувавши незалежність польської держави, російський уряд змушений був звернутися до досвіду польської шляхти і, як на регіональному, так і на державному рівнях, включити її у систему управління, віддавши полякам певну кількість посад у губерніях, повітах та навіть у недовзі створених міністерствах. Шляхта зберегла своє привілейоване становище та маєтності. І, як зазначав І.Лисяк-Рудницький, російська влада, принаймні до 1830 р., визнавала Правобережну Україну за сферу польських впливів¹. Тому сьогодні важливим завданням дослідників історії Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. є аналіз ролі польської аристократії як в економічному, так і у суспільно-політичному житті регіону після того, як його було інтегровано в імперську систему.

На цей час в Україні відсутнє спеціальне комплексне дослідження на дану тему, однак певне значення мають публікації, що висвітлюють окремі аспекти суспільної діяльності польської шляхетської верхівки – аристократії. Серед таких варто відзначити праці С.Лисенка та Є.Чернецького², І.Кривошеї й В.Кривошеї³, Б.Гудя⁴ та ін. Деяким проблемам суспільної діяльності польської шляхти на межі XVIII–XIX ст. присвячено студії автора цієї статті⁵. Окреме місце займають дослідження французького вченого Д.Бовуа, особливо польськомовне видання під назвою «Український трикутник. Шляхта, царат і простолюди на Волині, Поділлі та Київщині. 1793–1914 рр.» та україномовне видання, що підсумовує цикл праць, які вчений назвав «малою українською трилогією» – «Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830 рр.)». У цих працях автор розглянув проблему адаптації польської еліти до нових суспільно-політичних умов, її намагання зберегти за собою не лише майно, але і право впливу на самоврядні процеси у регіоні. У польській історіографії вчені значну увагу приділяють характеристиці діяльності визначних постатей аристократії⁶. Історіографічний аналіз літератури засвідчує як особливу актуальність зазначених питань, так і необхідність їх подальшого дослідження.

Автор ставить завдання переосмислити та переоцінити «польський слід» у модерній українській історії й, насамперед, дослідження таких питань: наскільки суспільно-активною була найзаможніша частина польської

* Павлюк Віктор Володимирович – канд. іст. наук, професор кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету «Острозька академія» (Острог).

E-mail: pavlyjk@mail.lviv.ua

шляхти та якою мірою аристократія впливала на формування польської національної ідентичності?

Польський національний рух як явище нової історії виник у результаті другого і третього поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.). Зазначений період був перехідним не лише для польської нації, а й для всієї Європи. Саме у цей час під впливом Просвітництва і Великої французької революції руйнуються старі суспільні порядки і зароджуються нові. Найбільш відомі польські мислителі того часу Г.Коллонтай, І.Потоцький, С.Сташиц осмислювали становище свого народу, причини втрати державності, і шукали шляхи порятунку⁷. Умовно польський національний рух на Правобережжі можна поділити на такі періоди: 1793–1815 рр.; 1815–1830 рр.; 1830–1863 рр. Головною ідеєю польського руху була реставрація Речі Посполитої (а не лише незалежність Польщі) і повернення історичної (не етнічної) території⁸. Російська імперія, заволодівши територіями й суспільствами, що мали власні традиції державного будівництва, правову систему, сформовані владні структури та інституції самоврядування, зіткнулася з необхідністю визнання статусу шляхти, визначення її місця у суспільному житті імперії. Самодержавство змушене було йти на співпрацю з польською елітою⁹.

У виданому 27 березня 1793 р. з нагоди приєднання нових територій¹⁰ маніфесті Катерини II відзначалася легітимність «історичних прав» Росії на анексію «польських областей». Приєднані землі проголошувались «споконвіку російськими», тому імператриця вирішила їх «нині взяти під державу свою і приєднати на вічні часи до імперії своєї». Відповідно до змісту документа, шляхті надавалися права, які вона мала за часів Речі Посполитої. Також вона кооптувалася в російське дворянство з поширенням умов Жалуваної грамоти 1785 р., тобто польські шляхтичі урівнювалися у своїх правах із російськими дворянами, звільнялися від сплати державних податків, військової служби, отримували шляхетське самоврядування. Крім того, майно шляхти визнавалося недоторканим, проголошувалася свобода віросповідання. Єдиною умовою отримання цих прав було присягнути на вірність російському самодержавству: «Усі, хто прийме підданство, будуть нагороджені відтепер [...] усіма [...] правами, вольностями і привілеями», а хто із шляхти не бажав присягати, тому дозволялося продати нерухомість і у тримісячний термін добровільно залишити територію імперії. У випадку невиконання цих умов маєтності секвеструвалися або передавалися в казну¹¹.

Маніфест було зачитано у всіх храмах на приєднаних землях, незалежно від конфесійної належності. Згодом російському престолу присягнули військові, міщани, священики, єврейське населення (замість селян присягали їхні власники). Кожен шляхтич особисто подавав владі присяжний лист. 20 жовтня 1794 р. Катерина II видала указ, який гарантував збереження прав на нерухомість і залежних селян. Лояльна знать кооптувалася у дворянство імперії, включалася в місцеве, регіональне та загальнодержавне управління. Катерина II, Павло I та Олександр I розуміли, що зберігаючи за шляхтою маєтки та привілеї, треба ще й відновити місцеву судово-адміністративну систему, першочерговим завданням якої були військове та політичне закріплення захоплених Росією земель, їх соціальна та політична стабільність.

Серед відомих польських аристократів, які перейшли на службу російській короні, слід виокремити Щ.Потоцького, Ф.Браницького, С.Жевуського,

А.Четвертинського, В.Стройновського, Ю.Ілінського, Я. і С. Потоцьких та ін. Усі вони, але кожен по-своєму, завдавали удару польській незалежності, дбали про власні статки, організували фронт аристократів, виступали проти Конституції 3 травня 1791 р., укладали домовленості з імперією, робили політичну та військову кар'єру, вступали в родинні зв'язки. Своєю чергою російська влада прийняла лояльних їй аристократів із надією через них зміцнити свої позиції на приєднаних територіях.

За ревізією 1795 р., чисельність шляхетства Правобережної України становила понад 135 тис. осіб чоловічої статі, тобто третину всього дворянства Російської імперії¹². Зберігалась і структура шляхти, яка, залежно від майнового стану, поділялася на велику (магнатерія, котра володіла громадянськими правами, якими в Росії користувалося дворянство), середню (складалася зі значно більшої кількості родин, проте їхні володіння були набагато меншими, а впливи обмежувались регіоном чи прилеглою місцевістю), дрібну (найчисельніша, але неоднорідна за параметрами землеволодіння).

Інтеграція польської аристократії у російську імперську систему продовжувалась і в роки правління Павла I. Так, указом Сенату від 6 лютого 1797 р. «Про вибір маршалків і повітових хорунжих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях» відновлювався порядок проведення виборів предводителів дворянства, який існував за часів Речі Посполитої¹³.

Іменний указ Сенату від 3 березня 1805 р. «Про порядок шляхетських виборів у приєднаних від Польщі губерніях» конкретизував порядок виборів на Правобережжі і визначав обов'язки маршалків щодо забезпечення їх проведення¹⁴. Відповідно до цього указу, правом голосу наділялись шляхтичі, які володіли майном, що давало річний прибуток не менше 150 руб. і складалося як мінімум із 8 димів (одиниця оподаткування). Особи, які мали активне виборче право, вписувалися у спеціальну прошнуровану книгу.

Указом від 17 квітня 1801 р. відновлювалися вибори за польським правом чиновників та урядників повітових земських судів. Проте зазначалося, що їх кандидатури схвалює імператор, і вони не можуть бути звільнені лише за бажанням шляхти¹⁵. Це позбавляло великих землевласників впливу на вибраних ними і з їх середовища посадовців, а також права відкликати чи замінювати їх. Цим же указом проголошувалася недоторканність губернського маршалка. Таким чином, шляхта втратила право дострокового його переобрання, якщо він не виконував своїх зобов'язань щодо неї і не відстоював її інтересів.

Правобережна шляхта активно користувалася правом подавати прохання «про свої потреби», надсилаючи листи на ім'я вищих посадових осіб. Це право поверталось шляхті, отже, втрачав чинність указ Павла I від 4 травня 1797 р. про заборону подачі колективних клопотань. Так, 14 березня 1805 р. шляхта Волині розглянула питання про діяльність судових органів та обрання кандидатів для заміщення виборних посад, а 13 квітня того ж року волинський губернський маршалок С.Ворцель (1802–1808 рр.) від імені повітових маршалків звернувся до міністра внутрішніх справ В.Кочубея про надання дозволу обрати 24 депутата до Головного суду терміном на 1 рік, і про затвердження раніше чинних у польському законодавстві умов діяльності суддів та обрання судових чиновників. Але, оскільки дане прохання волинської шляхти не відповідало новому законодавству, позитивної відповіді на нього не надійшло¹⁶.

Період 1807–1809 рр. завдяки зближенню Росії із Францією став роками «добрих ілюзій» – як соціально-економічних, так і політичних. Волинське шляхетське зібрання на чолі із сенатором і таємним радником графом С.Ворцелем у 1806 р. висунуло прохання про скасування указу від 1 липня 1803 р., який узаконював розроблену сенатором графом Г.Лінським процедуру переходу приватних маєтків у державну власність. Згідно із нею, контракти на отримання таких маєтків складалися на 12 років, а плата за три перші роки бралася наперед. Швидка ротація маєтностей призводила до того, що вони ставали не такими привабливими, а колишні власники багато на цьому втрачали. Князь А.Чарторийський прагнув ініціювати повернення цих маєтків особам, які стали їх власниками ще до поділів Речі Посполитої, подавши у Державну раду записку під назвою «Про оренду казенних маєтків у Західному краї і в Курляндії», в якій підтримав прохання С.Ворцеля. Але це починання зійшло нанівець – російська влада воліла нічого не змінювати¹⁷.

5 серпня 1808 р. маршалок А.Гостинський надіслав міністрові внутрішніх справ О.Куракіну листа із проханнями з нагоди проведення виборів. Один його примірник було передано волинському губернаторові М.Комбурлею (1806–1815 рр.), який обмежив прохання до 4-х пунктів: про відповідність давніх польських посад «Табелі про ранги», про право обрання для безземельної шляхти, відшкодування за постій російських військ у приватних маєтках та інформування солдатських удів про смерть чоловіка, який перебував на військовій службі. Однак попри обмеження губернатора, О.Куракіну було передано перший варіант листа. У 12-ти пунктах звернення шляхта висловила свої претензії щодо участі у місцевому управлінні, прагнучи повернути і розширити ті привілеї, якими вона володіла до поділів Речі Посполитої. Автори переконували владу в тому, що самодержавство лише виграло б від захоплення аристократії, забезпечивши їй престиж, рівний тому, який вона мала у недалекому минулому. Вимога володіти 25-ма душами або 8-ма димами видавалась авторам зависокою – вони просили дозволу здійснювати засідательські функції у найнижчих земських судах безземельним шляхтичам, а їх придатність підтверджували б заможні землевласники. Зрозуміло, що такі судді та засідателі потрапляли б у пряму залежність від землевласника-діди́ча. Однак лише на два пункти записки відповідь була задовільною: обов'язкове повідомлення солдатських удів про смерть їхніх чоловіків (імператорський указ від 27 квітня 1809 р.) та відшкодування збитків, завданих військами на постої¹⁸.

Водночас, землевласники запевняли російського самодержця у своїй відданості, називаючи Олександра I «Північним Титом» і прохаючи дозволити встановити у залі Житомирського шляхетського зібрання мармурове погруддя з написом: «Олександр I, або Північний Тит»¹⁹. Проте, монарх не вважав доречним встановлення свого погруддя і не дав на це згоди.

На початку 1808 р. С.Ворцель від імені шляхти надіслав записку міністрові внутрішніх справ із проханням заборонити казенній палаті перекладати суму нестач на шляхетські зібрання, якщо її не сплатив якийсь шляхтич; обирати засідателів і возних за рекомендацією місцевої шляхти; дозволити обрання трибунальських писарів від шляхетства; дозволити уніатським священикам підтверджувати їхні дворянські права. Відповідь, яка надійшла через рік, була негативною. Петербурзькі чиновники пояснювали, що деякі вимоги суперечать чинному законодавству, а деякі є шкідливими

для державної системи управління в Російській імперії, оскільки базуються на іншій правовій системі²⁰. Ще однією причиною зіткнення інтересів шляхти та влади стало право обрання шляхтичами посадовців до повітових і губернських установ (земських справників, повітових суддів, засідателів нижніх земських судів, верхнього земського і совісного судів), зловживання чиновників, високі податки та ін.

Особливо показовим було протистояння між волинською шляхтою, представленою сенаторами С.Ворцелем і Г.Ілінським, волинським губернським предводителем дворянства генерал-майором В.Ґіжицьким, князем Ю.Любомирським, та губернатором М.Комбурлеєм. Не знайшовши з ним порозуміння, волинське шляхетство у червні 1814 р. направило Олександрові I записку, в якій зазначалося, що воно пригнічене високими податками, військовими повинностями, зловживаннями чиновників²¹. Із метою виправлення ситуації і на вимогу Комітету міністрів губернатор створив слідчу комісію, діяльність якої була формальною, адже владних повноважень для вирішення проблем вона не мала. Тому не дивно, що листи-скарги продовжували надходити до губернських установ. Так, шляхта Володимирського повіту, особисто граф В.Стройновський, предводитель новоград-волинського дворянства Г.Ілінський скаржилися на командирів російських армійських частин. Для з'ясування ситуації Комітет міністрів направив на Волинь із ревізією сенатора Ф.Сіверса²². Його робота була активною і результативною. Відзначаючи значні вади у діяльності М.Комбурлея, у листі на ім'я імператора від 24 травня 1815 р. сенатор писав, що шляхта невдоволена губернатором тільки тому, що той зазідав на її в невірності престолу. Такий поворот подій не вдоволив шляхетство. 17 липня 1815 р. Ф.Сіверс отримав нову скаргу, в якій вимагалось зменшити і вноормувати податки, припинити переслідування осіб, які діяли на боці Наполеона, відновити вибори на посади у шляхетських зібраннях, на законодавчому рівні вирішити долю чиншової шляхти²³. Проте всі вимоги так і залишилися невиконаними.

Комітет міністрів на своїх засіданнях 4–7 грудня 1815 р. розглянув питання про усунення з посади губернського предводителя дворянства В.Ґіжицького. Однак звинувачення, висунуті М.Комбурлеєм проти нього, було визнано необґрунтованими і того поновили на посаді. Коли у грудні 1815 р. М.Комбурлея було звільнено з посади волинського губернатора, то саме В.Ґіжицький 13 квітня 1816 р. отримав призначення на вакантне місце, а губернським предводителем дворянства став Г.Ілінський²⁴.

Однак на адміністративній посаді В.Ґіжицький не відрізнявся від свого попередника. Так, під час торгів у волинській казенній палаті у жовтні 1822 р. цивільний губернатор із порушенням існуючого порядку допустив до участі в торгах десяткох місцевих шляхтичів. На такі його дії волинський предводитель дворянства Р.Ледуковський направив скаргу міністрові внутрішніх справ В.Кочубею – після чого й поплатився посадою.

Про включення в державний управлінський апарат у першій половині XIX ст. представників польської аристократії свідчить обрання у 1811 р. шляхтою Подільської губернії графа М.Ґрохольського на посаду губернського предводителя, протягом 1816–1823 рр. він обіймав пост віце-губернатора, а у 1823 р. був призначений подільським губернатором²⁵. Необхідно відзначити успішність адміністративної кар'єри графа, просування по службовій драбині

та, як результат, отримання чину статського радника у 1821 р. У 1815 р. волинським віце-губернатором став Ф.Плятер. Загалом же польська шляхта мало виявляла бажання здобути той чи інший чин. Дослідники стверджують, що у 1803–1818 рр. на державній службі від волинського шляхетства перебувало дві особи, у 1818–1820 рр. – по одній, у 1821–1822 рр. – жодної й у 1823 р. – дві особи²⁶.

Неабияке місце серед верхівки польської шляхти займав князь Адам Єжи Чарторийський (1770–1861 рр.). Ще у середині XVIII ст. ця родина, земельні володіння якої були в Україні, стала на чолі проросійської партії в Речі Посполитій, а Адам Казимир Чарторийський був генеральним старостою подільських земель. Щоб уникнути конфіскації 194 сіл і містечок Катериною II, яка прийняла рішення накласти секвестр на маєтки Чарторийських у «російській» частині Речі Посполитої, до Петербурга вирушили сини Чарторийського – Адам (1770–1861 рр.) і Костянтин (1773–1860 рр.). Причиною імператорського гніву були чутки про нібито симпатію і близькість цієї родини до Т.Костюшка, а також прагнення змусити Чарторийських продемонструвати свою лояльність до російської корони. 12 травня 1795 р. брати прибули до столиці, а вже 31 травня їм було повернуто майже всі землі, що належали родині до цього²⁷. За час перебування при дворі брати зробили дивовижну кар'єру, особливо Адам Єжи. Вірність Росії Чарторийські зберігали до Листопадового повстання 1830–1831 рр.

У 1801 р. князь Адам Чарторийський став членом Негласного комітету, до якого входили представники гуртка «молодих друзів» російського імператора Олександра I. Так для 30-річного шляхтича розпочалася кар'єра в російській політиці. А.Чарторийський брав участь у найрізноманітніших проектах самодержця. Разом зі С.Строгановим він виступав за введення обмеженої парламентської системи управління, розпочав роботу над проектом конституції, підтримував ідеї поліпшення становища селян. А.Чарторийський брав участь у виробленні проекту освітньої реформи за англійським зразком. У лютому 1803 р. він був призначений куратором Віленського навчального округу, до складу якого входило 6 західних губерній Російської імперії. Крім того, А.Чарторийський брав участь у спробах вирішення єврейського питання, перебуваючи у першому (1802–1804 рр.) і другому (1804–1808 рр.) єврейських комітетах²⁸. Коли Олександр I створив перші міністерства, князя Адама було призначено помічником державного канцлера А.Воронцова. Свої погляди на розвиток зовнішньої політики Росії А.Чарторийський виклав у «Проекті загальної інструкції міністерства закордонних справ» і меморіалі «Про політичну систему». Зокрема, у першому документі закладалися ідеї прагнення кожної держави до захисту своїх інтересів, а також рівноваги сил в Європі²⁹.

У лютому 1804 р., після відходу від служби за станом здоров'я А.Воронцова, А.Чарторийський очолив міністерство закордонних справ. Головним напрямом його діяльності на посаді міністра було створення Третьої антифранцузької коаліції і вироблення її політичної концепції, а також вирішення польського питання. Але поразка російських військ в Аустерлицькій битві зруйнувала всі його плани, відтак А.Чарторийський приймає рішення про відставку. У 1810 р. князь переймався питаннями прилучення захоплених Росією земель до Варшавського князівства, розробкою проекту конституції та створенням підпорядкованого російському

престолу польського королівства³⁰.

Віденський конгрес (вересень 1814 – червень 1815 рр.) знову втягнув А.Чарторийського у велику політику. Він прагнув того, щоби рішення про майбутній статус Польщі було ухвалене у Відні – тільки тоді, уважав А.Чарторийський, його рідна країна знову змогла б з'явитися на політичній карті Європи³¹.

Після Віденського конгресу А.Чарторийський брав активну участь у підготовці проекту польської конституції, орієнтуючись при цьому на Конституцію 3 травня 1791 р., яку розглядав як вершину досконалості. Після проголошення конституції А.Чарторийський отримав лише звання сенатора-воєводи і члена Адміністративної ради. Починаючи з цього часу, князь дедалі менше уваги приділяв активній політичній діяльності, займаючись в основному справами Віленського навчального округу. У 1823 р. А.Чарторийський пішов у відставку і до 1830 р. усамітнено жив у своєму маєтку Пулави, не займаючись політикою.

Дуже близькою до А.Чарторийського людиною був маршалок шляхти Луцького повіту, чи не найактивніший діяч у культурному й суспільному житті Правобережної України граф – Т.Чацький (1765–1813 рр.). Як польський патріот, «якобінець», після придушення антиросійського повстання Т.Костюшка (1794 р.) він зазнав переслідувань із боку Катерини II, яка наказала відібрати у графа належне йому Брусилівське староство, до якого входило 11 сіл, та Острозький ключ, а Порицьк – його родинне гніздо – взяти під секвестр. Пізніше слідство довело, що 15 квітня 1794 р. Т.Чацький залишив Краків, оселився в Галичині й участі у повстанні не брав. Катерина II повернула власнику маєток Порицьк, але наказала продати його протягом двох років, а самому залишити межі імперії. За втрачені ж маєтки Брусилів та Острог було наказано виплатити 5 млн франків компенсації³².

Із приходом на російський престол Павла I (1796–1801 рр.) Т.Чацького було не лише виправдано, але й обрано від волинської шляхти делегатом для присутності при коронації імператора. Саме під час цієї події він через князя О.Куракіна зміг виклопотати монаршу милість для польських опозиціонерів Київщини, Волині та Поділля – загальну амністію в'язням-полякам, що були вихідцями з цих губерній; заснування Головного суду для Правобережжя на зразок того, який було встановлено для Литви; дозвіл обирати предводителів дворянства із середовища місцевого шляхетства. Павло I пожалував Т.Чацькому чин таємного радника і запропонував місце сенатора, від якого граф відмовився, мотивуючи це своєю бідністю, що не давало можливості жити у столиці³³.

Можливо, клопотання Т.Чацького, як і численні скарги місцевого шляхетства на зловживання влади під час дворянських виборів, вплинули на рішення Павла I видати 6 лютого 1797 р. указ Сенату «Про вибір маршалків і повітових хорунжих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях», за яким відновлювався порядок проведення виборів предводителів дворянства та інших посадовців, який існував за часів Речі Посполитої³⁴. А в указі від 1 листопада 1800 р. регламентувався порядок виборів на посади від шляхти на приєднаних територіях³⁵.

Як маршалок луцького шляхетства Т.Чацький був безпосередньо причетний до підготовки прохань волинського дворянства на височайше ім'я. У листі волинського маршалка С.Ворцеля до міністра внутрішніх

справ В.Кочубея від 5 січня 1804 р. зазначалося, що надіслати прохання про однорічне відстрочення легітимізації шляхти йому порадив саме Т.Чацький. І в інших листах-проханнях шляхти Волині на ім'я вищих посадових осіб імперії, наприклад, від 14 березня 1805 р. про діяльність судових органів та обрання кандидатів на заміщення у них вакантних посад, від 13 квітня того ж року – про дозвіл шляхетству обрати 24-х депутатів до Головного суду і діяльність судів та обраних судових чиновників на основі польських законів – відчувався вплив Т.Чацького³⁶. Водночас це свідчило, що польська аристократія прагне відродити дух давньої шляхетської солідарності та піднести роль свого стану в усіх сферах суспільного життя колишніх земель Речі Посполитої.

Проте головною метою діяльності Т.Чацького було запобігання російщенню краю й розвиток польської освіти. У 1803 р. його було призначено генеральним візитатором (головним інспектором – В.П.) училищ Київської, Волинської і Подільської губерній. Подальше піднесення освіти і науки у регіоні в період 1803–1813 рр. пов'язане з ім'ям цього діяча. Найперша згадка про зміст задуманих змін у системі навчання датується 7 вересня 1803 р., коли у Кременці відбулося зібрання, із промовою на якому виступив Т.Чацький, запропонувавши відкрити три гімназії, відповідно центром освіти Волині і всієї Правобережної України мало стати саме це місто. Однак соратник та одностудець візитатора – Г.Коллонтай (1750–1812 рр.) – уважав за доцільне заснувати не три, а один навчальний заклад. У своєму листі до Т.Чацького від 5 грудня 1803 р. він писав: «Чи не треба було б об'єднати ці інституції в єдину і зробити її досконалішою, і в одному місці»³⁷. Г.Коллонтай не міг погодитися на повний контроль Віленського університету над новоствореним волинським навчальним закладом, будучи переконаним, що з часом університет у Вільно занепаде й не матиме значення для поляків³⁸. Ба більше, Г.Коллонтай запевняв Т.Чацького у тому, що випускники шкіл не навчатимуться у Віленському університеті, адже, мовляв, «ті науки будуть не для Польщі, а для литвинів»³⁹.

Водночас, Т.Чацького непокоїли проекти перетворення на університет старої Києво-Могилянської академії, що руйнувало його «волинські» плани. Щонайбільше, він міг погодитися на відкриття неподалік від Києва, у Радомишлі, повітової школи, але за умови, що вона буде польською за духом. Це дало М.Владимирському-Буданову підстави стверджувати, що саме завдяки Т.Чацькому справу відкриття університету в Києві було відкладено на цілих три десятиліття⁴⁰. Проте І.Лисяк-Рудницький наполягав, що не Т.Чацький, а князь А.Чарторийський – член комісії для планування шкільництва при міністрові народної освіти – намагався не допустити заснування університету в Києві, прагнучи того, щоби Правобережжя України (Київщину, Волинь і Поділля) включити до Віленського навчального округу і таким чином посилити польські впливи на цих територіях. Відтак А.Чарторийський підтримав ініціативу В.Каразіна про відкриття університету у Харкові⁴¹. Але заради справедливості слід погодитися із Д.Бовуа, що саме Т.Чацький та Г.Коллонтай робили все можливе, щоби, принаймні в локальному масштабі, звести нанівець російські впливи в освітній, культурній, соціально-економічній царинах (замінивши їх польськими)⁴².

Для відкриття гімназії у Кременці потрібні були додаткові кошти,

адже передбаченої на цю справу річної суми 5300 руб. сріблом було явно недостатньо. Тому Т.Чацький, забувши про особисті справи, весь час проводив у роз'їздах між Волинною, Київщиною та Поділлям. У результаті за кілька місяців на потреби освіти ним було зібрано 2 млн польських злотих⁴³.

20 жовтня 1803 р. в Луцьку відбулося зібрання католицького духівництва, на якому Т.Чацький виступив із промовою, запропонувавши зробити пожертвування на відкриття гімназії. За короткий час сума, що надійшла від волинської шляхти і священства, досягла 415 720 польських злотих, або 62 358 руб. сріблом (тільки василіанський орден вніс 10 тис. злотих, а родова знать Четвертинські, Чарторийські, Яблоновські, Любецькі та інші жертвували 14 тис. злотих)⁴⁴.

Для управління справами освіти на Правобережній Україні указом від 21 грудня 1807 р. створювалася Комісія народної освіти, яку очолив Т.Чацький. До її складу також входили представники аристократії: таємний радник граф Ф.Олізар, рівненський маршалок В.Борейко, М.Собанський, граф О.Ходкевич та ін. Співпрацювали з комісією і мали дорадчі голоси Ф.Плятер і Р.Стецький⁴⁵. У січні 1808 р. Т.Чацький організував петицію від шляхти з проханням об'єднати шкільний бюджет із бюджетом Кременця. Еліта ж шляхетського зібрання – граф Жевуський, Ф.Плятер, В.Ганський, Ю.Понятовський, Ю.Бутковський – підписали з маршалком Волинської губернії сенатором С.Ворцелем і Т.Чацьким угоду, за якою дворянство брало на себе зобов'язання внести по 1 руб. з однієї душі, якою володіють, що могло становити 450 438 руб.⁴⁶

Система освіти, біля витоків якої стояв Т.Чацький і його однодумці А.Чарторийський, Ф.Плятер та інші, із деякими змінами проіснувала до 1831 р., коли у західних губерніях Російської імперії було повністю скасовано польську шкільну мережу. На засіданнях 26 жовтня та 17 грудня 1831 р., присвячених освітній справі, Комітет західних губерній вирішив закрити Віленський університет і Кременецький ліцей. Остаточного удару, спрямованого на ліквідацію «польського духу» в місцевій освіті, було завдано 12 червня 1837 р. імператорським указом, згідно з яким на Правобережжі мала відбутися заміна всіх учителів та урядовців корінними росіянами⁴⁷.

Усі поточні фонди і капітали (462 580 руб. сріблом) ліцею, які жертвувалися шляхетством на його утримання, переводилися Київському університету св.Володимира⁴⁸. Із закриттям Кременецького ліцею завершилася «золота доба» розвитку польської освіти і культури на Правобережній Україні. Систему навчання і виховання Т.Чацький прагнув будувати на принципах волелюбності і демократизму. Він мав перед собою практичну мету, наголошуючи при цьому, що треба забезпечити можливість бідному здобути освіту, щоби кожна людина могла досконало знати свою справу й успішно працювати на користь краю⁴⁹.

Особливу надію поляки покладали на католицьку церкву, вплив якої після смерті Катерини II посилювався, особливо на Волині. Про це свідчать новозбудовані костели, які з'являлися за сприяння заможного дворянства: у 1797 р. фундатором нового храму в Тучині Рівненського повіту виступив Валевський, у 1801 р. у с.Колодному Кременецького повіту – Свейловські, у 1803 р. у с.Скурчі Луцького повіту – Загурські, у 1805 р. у с.Ліщині Житомирського повіту – Коляновські, у 1808 р. у Горохові Володимирського повіту – граф С.Стройновський, у 1813 р. у с.Березні Заславського повіту –

Корженевський, у 1820 р. у с.Мирополі Новоград-Волинського повіту – Ростворовські тощо⁵⁰.

У 1811 р. граф А.Ілінський просив дозволу у самодержця на відкриття у своєму маєтку – містечку Романові Новоград-Волинського повіту – єзуїтського училища, пропонуючи побудувати власним коштом церкву, школу, пансіон, книгозбірню й надати утримання 14 викладачам. А для початку просив дозволу працювати учителями чотирьом єзуїтам. Імператор дав згоду і відповідне училище було відкрите⁵¹.

У деяких місцях спостерігалося пряме втручання дворянства в релігійне життя православних і вигнання священників-«схизматів» із приходів. Так, у 1796 р. власник міста Дубно князь М.Любомирський просив преосвященного Іоанікія відкликати благочинного протоієрея Бохановського з тієї причини, що той «несправедливо» навернув декілька дубенських уніатських церков на православ'я⁵². А землевласник Ковельського повіту Вільга у 1797 р. покарав селян, які прийняли православ'я. Особливо безкомпромісну позицію стосовно православної церкви на Волині і Поділлі займали Чарторийські, Сапєги, Любомирські, Перетятковичі, Скобицькі та ін.⁵³

Зі зміцненням російської влади на теренах Правобережної України магнатерія змушена була змиритися з поширенням православ'я, та навіть із часом безпосередньо сприяти будівництву поряд із католицькими храмами православних церков. Прикладом цього може бути родина князів Сангушків, за допомогою яких будувалася православна церква у селі Бачманівці Заславського повіту (1822–1830 рр.). Тоді ж (1822–1825 рр.), виконуючи заповіт своєї покійної дочки Дороти, Є.Сангушко зводив костел у Славуті⁵⁴.

Архієреї православної церкви високо цінували допомогу і підтримку православ'я магнатами. Так, архієпископ володимирський і житомирський дав доручення з приводу відзначення 900-річчя Волинської єпархії, в якому зазначалося: «Для складання загального синодика князів і дворян, які були фундаторами церков і монастирів на Волині протягом 900-літнього періоду, для поминання їх у церкві в 10-й день місяця травня, тобто напередодні святкування 900-літнього ювілею, передбачено настоятелям церков і монастирів, а також настоятелям жіночих монастирів надати його преосвященству копії стародавніх синодиків князів і дворян православного віросповідання (де такі є), які в різний час були засновниками і фундаторами православних на Волині храмів, таких, наприклад, як князі Володимирські, Чарторийські, Луцькі, Вишневецькі, Четвертинські та інші»⁵⁵.

Після поділів Речі Посполитої перед польською аристократією постали численні проблеми. Зберігаючи свої впливи на Правобережжі до 1831 р., великі землевласники вступали у протистояння з російською владою. Це стосувалося не лише майна, але і права впливу на державну машину й самоврядні процеси в регіоні. Використовуючи залишки «колишньої демократії», аристократія гарантувала собі владу над суспільним життям – в аграрних відносинах та на місцевому рівні через систему виборів. Траплялося інколи, що окремих представників привілейованої верстви колишньої Речі Посполитої призначали на високі губернські посади. А.Чарторийський, С.Ворцель, Т.Чацький, Ф.Плятер та інші діячі формували відповідну культурно-духовну «твердиню» на Правобережній Україні, не в останню чергу шляхом підтримання і збереження національної польської освіти і католицької церкви.

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.2. – С.176–177.

- ² Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква, 2002. – 448 с.
- ³ Кривошея І., Кривошея В. Дворянство Уманщини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1998. – 81 с.
- ⁴ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006. – 448 с.
- ⁵ Павлюк В.В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000. – 183 с.; *Його ж.* Магнаторія Волині у суспільно-політичному житті Правобережної України першої третини XIX ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип.3. – С.44–47; *Його ж.* Реформістська діяльність Т.Чацького у галузі освіти на початку XIX ст. // Вісник Львівської комерційної академії: Серія «Гуманітарні науки». – Л., 2005. – С.261–272.
- ⁶ Крисань М. Адам Ежи Чарторыський // Вопросы истории. – 2002. – №2. – С.58–68; Danowska E. Czacki wobec powstania kościuszkowskiego // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – 1993. – Т.XXXVIII. – С.60–64; Rolle M. Ateny wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1898. – 286 s.; Kukiel M. Książę Adam. – Warszawa, 1993. – 112 s.; Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryjski 1770–1861. – Warszawa, 1994. – 353 s.
- ⁷ Павлюк В. Магнаторія Волині... – С.44.
- ⁸ Там само. – С.44–45.
- ⁹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення, історія, розпад. – Л., 2005. – С.68.
- ¹⁰ Бармак М. Вхідження земель Правобережної України до складу Російської імперії та початок формування органів влади // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – Л., 2005. – Вип.6/7. – С.135.
- ¹¹ Там само. – С.136.
- ¹² Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2007. – С.448.
- ¹³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т.XXIII: с 1789 по 6 ноября 1796 г. – Санкт-Петербург, 1830. – №17790. – С.389.
- ¹⁴ Бармак М. Формування владних інституцій... – С.426.
- ¹⁵ Там само. – С.427.
- ¹⁶ Там само. – С.451.
- ¹⁷ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830) / Пер. із фр. З.Борисюк. – Л., 2007. – С.169.
- ¹⁸ Там само. – С.176.
- ¹⁹ Там само. – С.171.
- ²⁰ Бармак М. Формування владних інституцій... – С.431.
- ²¹ Там само.
- ²² Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914. – Lublin, 2005. – S.189.
- ²³ Бармак М. Формування владних інституцій... – С.432.
- ²⁴ Beauvois D. Trójkąt ukraiński... – S.191; Бармак М. Формування владних інституцій... – С.432.
- ²⁵ Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С.134.
- ²⁶ Бовуа Д. Російська влада... – С.162.
- ²⁷ Корнилов И.П. Князь Адам Чарторыйский. – Москва, 1896. – С.5.
- ²⁸ Kukiel M. Książę Adam. – S.37.
- ²⁹ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryjski 1770–1861. – S.67.
- ³⁰ Влчек Р. Адам Ежи Чарторыйский и политика российского императора Алек-

сандра I (идеи европейского единства) // *Евгора*. – 2006. – Issue 2 (19). – P.164.

³¹ *Крисань М.* Адам Ежи Чарторыйский. – С.62.

³² *Кулжинский И.* Воспоминания о Волини // *Вестник Западной России*. – Т.1. – Кн.2. – Вильно, 1865. – С.130.

³³ *Danowska E.* Czacki wobec powstania kościuszkowskiego. – S.64.

³⁴ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т.ХХIV. – Санкт-Петербург, 1830. – №17790. – С.395.

³⁵ Там же.

³⁶ *Бармак М.* Формування владних інституцій... – С.429–430.

³⁷ *Hugona Kołłataja* korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim. – *Krzemieniec*, 1844. – Т.2. – S.808.

³⁸ *Ibid.* – S.222.

³⁹ *Ibid.* – S.223.

⁴⁰ *Владимирский-Буданов М.* История императорского университета св.Владимира. – К., 1884. – Т.1. – С.41–42.

⁴¹ *Лисяк-Рудницький І.* Историчні есе. – Т.2. – С.211–212.

⁴² *Бовуа Д.* Російська влада... – С.231.

⁴³ *Батюшков П.* Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – Санкт-Петербург, 1888. – С.258.

⁴⁴ *Кулжинский И.* Воспоминания о Волини... – С.132.

⁴⁵ *Rolle M.* Ateny wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – S.133.

⁴⁶ *Бовуа Д.* Російська влада... – С.233.

⁴⁷ *Павлюк В.В.* Магнаторія Волині... – Острог, 2000. – С.128.

⁴⁸ *Владимирский-Буданов М.* История императорского... – С.24.

⁴⁹ *Павлюк В.В.* Магнаторія Волині... – С.131.

⁵⁰ *Батюшков П.* Волинь... – С.262.

⁵¹ Там же. – С.261.

⁵² Волинские епархиальные ведомости. – 1868. – №28: Неофициальная часть. – С.931.

⁵³ *Батюшков П.* Волинь... – С.261.

⁵⁴ Волинские епархиальные ведомости. – 1868. – №16: Неофициальная часть. – С.419–420.

⁵⁵ Волинские епархиальные ведомости. – 1901. – №1/2: Неофициальная часть. – С.14.

The author argues that the Polish nobility in the late eighteenth – the early nineteenth century, having considerable influence in the region trying to restore the lost independence in matters of national importance through active participation in social, political, economic, educational and religious life of the Right Bank Ukraine.